

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽՈՒԴԱԲԱՇԵՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ**

1859թ. Սանկտ Պետերբուրգում լույս տեսավ Ալ.Խուդաբաշյանի «Հայաստանի տեսությունը աշխարհագրական, պատմական և գրական առումներով» աշխատությունը¹:

Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը /1780-1863/ 19-րդ դարի Պետերբուրգի հայագիտական դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչն է: Ասել թե, Խուդաբաշյանը հայտնի չէ մեր պատմագիտական շրջանակներին, իրավացի չէր լինի: Սակայն, պետք է զարմանքով նշենք, որ հրապարակի վրա եղած իր մեծածավալ ու արժեքավոր մենագրությամբ հանդերձ, Խուդաբաշյանն արժանի ուշադրության ու գնահատականի չի արժանացել մեր պատմաբանների կողմից: Նրան տարբեր որակումներ են տվել, բայց ոչ պատմաբանի: Ասվածն առարկայական դարձնելու նպատակով, Հայկական հանրագիտարանից ուղղակի մեջբերենք Խուդաբաշյանին վերաբերող հատվածը. «Հայ ազատագրական շարժման զոռոհ», բառարանագիր /ընդգծումը մերն է- Յ.Բ./: 1817թ. եղել է Կովկասի կառավարչապետ գեներալ Ա.Պ.Երմոլովի անձնական քարտուղարը, նրա պատվիրակության կազմում մեկնել Թեհրան՝ բանակցություններ վարելու Ֆաթի Ալի շահի հետ: 1827-ին Խ.Լազարյանի և Կ. Արղությանի հետ Խուդաբաշյանը մշակել և ցարական կառավարությանն են ներկայացրել Ռուսաստանի հովանավորության ներքո Հայաստանի ինքնավարություն ստեղծելու նախագիծ: Խուդաբաշյանը գրել է «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ» /հ.1-2, 1838/, որն իր տեսակի մեջ առաջիններից է: Ընդգրկում է 35000 գլխաբառ և բազմաթիվ ոճեր»²: Այսքանը, և էլի մեկ-երկու նախադասություն բառարանի մասին: Եվ ուրիշ, ոչինչ: Այն, որ Խուդաբաշյանի կենսագրականում նշված չէ նույնիսկ նրա պատմագիտական ուսումնասիրությունը, ոչնչով պատճառաբանված չէ: Պատճառն, իհարկե, հասկանալի է: Ալ.Խուդաբաշյանն իր հասարակական-քաղաքական հայացքներով ներկայացնում էր հայ ազգային-պահպանողական հոսանքը և դրանով արդեն իսկ, մարքսիստական պատմագիտության կողմից արժանացավ խիստ որակումների: Ուստի, արդի պատմագրության պահանջներից ելնելով՝ Ալ.Խուդաբաշյանի պատմագիտական ժառանգությունը կարոտ է վերագնահատման:

Աշխատության ներածականում, ինչը հատուկ է ժամանակի հայագիտական գրեթե բոլոր գործերին, Խուդաբաշյանը կարևորում և պարզաբանում է իր հետազոտության նպատակը. այն է՝ հայոց պատմության ուսումնա-

¹ Шу' Ал.Худабашев "Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях" СПб, 1859:

² ՀՄ հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 97:

սիրության անհրաժեշտությունը համաշխարհային պատմության ընդհանուր համակարգում. «Չնայած Հայաստանի պատմությունը չունի այնպիսի փառավոր էջեր, ինչպիսին Ասիայի մյուս հզոր պետությունների պատմությունն է, - գրում է Խուդաբաշյանը, - այնուհանդերձ, հայոց պատմությունն ունի այնպիսի կողմեր, որոնք լիովին արժանի են համակողմանի ուշադրության՝ յուրաքանչյուր հետաքրքրասերի, առավել ևս գիտական ոլորտի մարդկանց համար»¹: Որպես ասվածի հավաստում, Խուդաբաշյանն այնուհետև լրացնում է. «Եզիպտացիները, ասորիները, խալդեերը, բաբելացիները, փյունիկիացիները, թրակիացիները, մարերն ու կապադովկիացիները և բազում այլ ժողովուրդներ տարբեր ժամանակներում հայերի ժամանակակիցն են եղել և նույնիսկ մեր հարևանները: Նրանք, և իրենց քանակով, և հարստությամբ, և թե՛ առևտրական գործունեությամբ ու ռազմական ուժով նույնիսկ գերազանցել են հայերին: Սակայն հասնելով հզորության գագաթնակետին, նրանք աստիճանաբար իջել են պատմության թատերաբեմից և անհետացել՝ մյուս ժողովուրդներին թողնելով իրենց հողը, ազգությունն ու հավատը: Ոմանք նույնիսկ հետք չթողեցին պատմության մեջ: Ո՞վ կարող է այժմ գտնել գեթ մեկ փյունիկացու կամ կապադովկիացու... նրանք հավերժ անհետացել են»²:

Խուդաբաշյանը շեշտում է, որ միայն հայ ժողովուրդն էր, որ «ենթարկվելով ճակատագրի բազում անակնկալների, կարողացավ գոյատևել մինչև օրս, պահպանեց իր լեզուն ու հավատը, հիշողությունն ու սովորույթները, որոնք կենսունակ են, ինչպես իրենք՝ հայերը»³: Ավելի որոշակիացնելով իր միտքը, հեղինակը գրում է. «Գտնվելով Արևելքի խոշորագույն տեղությունների կենտրոնում և իր կշիռն ու ազդեցությունն ունենալով աշխարհի ճակատագրի վրա, իսկ հաճախ էլ, նրանց հետ բաժանելով քաղաքական իրադրությունը, Հայաստանն իր գործուն, բայց և միաժամանակ, տառապալի մասնակցությունն ունեցավ Արևելքի բոլոր կարևորագույն իրադարձություններին: Ուստի, նրա ճշմարիտ ու իրական պատմությունն առանց հայոց պատմության, չի կարող լրիվ լինել և ոչ էլ բավականաչափ արժանահավատ: Ասիայում կատարված բազում իրադարձություններ իրենց ճշմարտացի տեսքն են ստանում միայն հայոց պատմության լույսի ներքո»⁴: Փաստորեն, Խուդաբաշյանը ևս ընդգծում է իրական ու ճշմարիտ այն միտքը, որ Արևելքի, առավել ևս Առաջավոր Ասիայի պատմությունն առանց հայոց պատմության պատշաճ ուսումնասիրության, թերի է ու անիրական:

Խուդաբաշյանը գտնում է, որ հայ ժողովուրդը պետք է իր արժանի տեղն ունենա համաշխարհային պատմության մեջ. «Այս ժողովուրդը, - գրում է նա, - դարերով ենթարկվելով քաղաքական, հասարակական ու ֆիզիկական դաժանությունների, այժմ էլ աշխարհին ներկայանում է բավականին կենսու-

¹ Տես՝ Ալ. Խուդաբաշյան, նշված աշխատությունը, էջ 11:

² Նույն տեղում, էջ 272:

³ Նույն տեղում, էջ 273:

⁴ Նույն տեղում, էջ 11:

նակ և ուժեղ»¹: Ճիշտ է, համեմատելով հին դարերի և իր ժամանակի հայերին, Խուդաբաշյանն այն միտքն է արտահայտում, թե հնում հայերն ավելի մաքրասիրտ էին, քաջ ու ազգասեր: Նրա կարծիքով, դրա հիմնական պատճառը պետք է փնտրել օտարների երկարամյա տիրապետության մեջ, որը նրանց որոշ չափով դարձրել է զիջող, անտարբեր, անվստահ ու վեհերոտ, նկատելի է նաև եսասիրությունը: Սակայն ի պատիվ հեղինակի, Խուդաբաշյանը հավատացած է հայ ժողովրդի դրական հատկանիշների գերազանցությանը. «Ներկայումս այս ժողովուրդը,- գրում է նա,- դեռևս պահպանում է իր նախնիների լավագույն ավանդույթները»²: Որպես բնորոշ որակներ, նա առաջին հերթին ընդգծում է հայերի անձնագոհությունը, հյուրընկալությունն ու հավատարմությունը՝ համարելով դրանք հայ ժողովրդի անբաժան արժանիքներ: Խուդաբաշյանը համոզմունք է հայտնում նաև, որ «այս ժողովուրդը դեռևս չի կատարել իր կոչումը և ամենևին էլ մոտ չէ իր մահվանը»³:

Գրքի առաջին բաժնում, որը կրում է «Հայաստանի աշխարհագրություն» խորագիրը, հեղինակը մանրամասն անդրադառնում է Հայաստանի բնաշխարհին ու վարչական բաժանմանը: Առանձին ենթաբաժիններով ներկայացված են Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքները: Միևնույն ժամանակ, Խուդաբաշյանը հարցը չի ներկայացնում զուտ աշխարհագրական տեսանկյունից, այլ դիտարկում է պատմության հետ սերտ կապի մեջ: Այս առումով, նրա շարադրանքը նորություն ու թարմություն էր հայագիտության մեջ: Աշխատության ներածականում նա գրում է. «Առանց պատմության և աշխարհագրության միջև ամուր կապի և երկրի բնական հատկության բնորոշման, պատմական իրադարձությունները չեն կարող ներկայացվել անհրաժեշտ պարզությամբ ու հստակությամբ, որոնցում նրանք գտնվել են: Ուստի, որպես պատմության լրացում,-գրում է նա,- հարկ է սկզբում համառոտ ակնարկով անդրադառնալ Հայաստանի աշխարհագրական միջավայրին»⁴: Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակը հայոց պետականության դերի գնահատության հարցում դրսևորում է յուրովի մոտեցում. «Իր բնական դիրքի պատճառով Հայաստանին վիճակված չէր Ասիայի պատմության մեջ խաղալու այն դերը, որը հասու է եղել Ասորեստանին, Պարսկաստանին և արաբներին»⁵:

Խորացնելով հարցի քննությունը, Խուդաբաշյանը գտնում է, որ Հայաստանում այդպես էլ չի ստեղծվել կենտրոնացված ու միասնական պետություն: Հեղինակը դրա հիմնական պատճառը փնտրում է երկրի բնույթի աշխարհագրական դիրքի մեջ. «Այսպիսի անհարթ տեղանքում, որտեղ լեռները կարծես թե պատնեշ ու սահման էին, բաժան-բաժան արեցին ժողովրդին, իսկ վերջինս էլ չկարողանալով ամուր հաստատվել իր հողում և ստեղծել միասնական ու ուժեղ իշխանություն»⁶: Խուդաբաշյանն այնուհետև եզ-

¹ Նույն տեղում, էջ 398:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ III:

⁵ Նույն տեղում, էջ I:

⁶ Նույն տեղում:

րակացնում է. «Հեռավոր ժամանակներից սկսած, Հայաստանը պատմությամբ ներկայացել է որպես մասնատված մի պետություն, գերագույն իշխանությունից անկախ ու մեկը մյուսից տարանջատված իշխանություններ: Այդպիսով, զրկված լինելով միասնականությունից և թուլանալով ներքին անկայունությունից, որի պատճառը մաև բնական դիրքն էր, հայոց թագավորությունները չդիմացան ներխուժումներին և ընկան օտարի տիրապետության տակ»: Այս միտքը մա ընդգծում է մաև գրքի երկրորդ մասի առաջաբանում, նշելով, որ «Հեռավոր ժամանակներից սկսած, հայ ժողովուրդը մշտապես գոյատևել է բաժան-բաժան և զարգացել է ինքնուրույնաբար»¹: Այնուհանդերձ, Խուդաբաշյանի կարծիքով, այս «անբարեմասնությունները» նույնիսկ չեն կարող նսեմացնել հայոց պատմության դերն Ասիայի ընդհանուր տարեգրության մեջ, և որ մրա պատմության դասերն անգամ ունեն համամարդկային և համաշխարհային նշանակություն:

Հայոց պատմության քննական տեսությունը հեղինակը շարադրում է գրքի երկրորդ մասում, որը կրում է «Հայաստանի քաղաքական պատմությունը» խորագիրը: Խուդաբաշյանը հայոց պատմությունը շրջաբաժանում է վեց ժամանակահատվածների, ելնելով ոչ միայն դիմաստիական գործոնից, ինչը տիրապետող էր ժամանակի հայոց պատմության քննական տեսություններում, այլ մաև հայոց պատմության կարևոր իրադարձությունների ու երևույթների տրամաբանությունից: Այս ժամանակահատվածներից զատ, մա ավելորդ չի համարել առանձին բաժին նվիրել հայկական գաղթօջախների պատմությանը:

Խուդաբաշյանը գրքում մանրամասն քննարկում է հայ ժողովրդի ծագման մասին հայ և օտարազգի պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները: Նրանցում հեղինակն, իհարկե, նախորդների նման, նախապատվությունը տվել է Մովսես Խորենացուն: Զխորանալով հեղինակի ներկայացրած հին հայկական պետության պատմության մանրամասների մեջ, որը և կազմում է մրա պարբերացման առանձին փուլը, ասենք, որ հայոց պատմության այդ ժամանակահատվածը մա գրել է Խորենացու «Հայոց պատմության» հիման վրա՝ չմոռանալով, անշուշտ, բարեխղճորեն տողատակում հիշատակել մրան /այս հանգամանքի վրա հարկ է ուշադրություն դարձնել- Յ.Գ. /: Դրա հետ մեկտեղ, Խուդաբաշյանն այստեղ մեջբերել ու քննարկել է մաև օտար աղբյուրներ՝ Հերոդոտոս, Քսենոփոն, Դիոդոր Սիցիլիացի և ուրիշներ:

Հայոց պատմության երկրորդ և երրորդ շրջափուլերը Խուդաբաշյանն ամբողջությամբ նվիրել է Արշակունյաց թագավորության պատմությանը: Ընդհանուր առմամբ, մա բարձր է գնահատում Արշակունյաց թագավորության տարիները. «Արշակունիների օրոք Հայաստանը պարթևներից հետո, Հյուսիս-արևմտյան Ասիայի ամենագորեղ ու ծաղկուն պետությունն էր: Այդ դիմաստիայի շատ թագավորներ անմահացրել են իրենց անունը բարեգործական ձեռնարկումներով՝ հողագործության, արդյունաբերության, առևտրի և գիտության հովանավորությամբ, և այն ամենով, ինչն ապահովում

¹ Նույն տեղում, էջ I-II:

² Նույն տեղում, էջ 76:

էր ժողովրդի բարեկեցությունը»¹: Գրքում մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացվում են Արշակունյաց ժամանակաշրջանի կարևոր դեպքերն ու զահակալները:

Հայոց պատմության պարբերացման չորրորդ ժամանակահատվածը 5-րդ դարի ազատագրական պատերազմներն են: Գրքում դրանք բարձր գնահատանքի են արժանացել. «Վարդան Մամիկոնյանն աչքի ընկավ բարեպաշտությամբ, հայրենիքի նկատմամբ ունեցած մեծ սիրով ու ռազմական գործի հմտությամբ: Հայերը,- շարունակում է նա,- որոնք բնությամբ խաղաղասեր էին, արձագանքեցին սպարապետ Վարդանի կոչին և զենքի դիմեցին: Հայոց բանակը շտապեց կանգնել նրա դրոշի ներքո»²: Հեղինակը բարձր է գնահատում նաև Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունը, հանգամանորեն ներկայացնում է Նվարսակում կնքված 484թ. հայ-պարսկական հաշտությունը: Բաժնի վերջում Խուդաբաշյանը համեստորեն հայտնում է. որ «այս իրադարձությունների բոլոր մանրամասները նկարագրված են Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և Ղևոնդի պատմության մեջ, որոնք այդ իրադարձությունների ժամանակակիցն էին»³:

Հայոց պատմության հինգերորդ շրջափուլը Խուդաբաշյանի մոտ ընդգրկում է Բագրատունյանց թագավորության պատմությունը: Շարադրելով այդ պատմությունը, նա իրավացիորեն գտնում է, որ հայոց թագավորության կործանման գլխավոր պատճառը նրա մասնատումն ու տրոհումն էր առանձին թագավորությունների. «Տիրույթների այդպիսի բաժանումը և հաճախակի դարձած պատերազմները՝ այն էլ այնպիսի փոքր երկրում, ինչպիսին Հայաստանն էր,- գրում է նա,- նրա դժբախտության գլխավոր պատճառը դարձան և վերջացավ նրանով, որ բոլոր այդ թագավորները կորցրեցին իրենց անկախությունը և Հայաստանը նորից ընկավ օտարի լծի տակ»⁴:

Խուդաբաշյանի պարբերացման վեցերորդ փուլը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությանը: Հեղինակը հաջորդականորեն ներկայացնում է Կիլիկիայի զահակալներին, առանձին դեպքերում՝ քննում և համեմատում է հայ և օտար պատմաբանների տեղեկությունները: Օրինակ, նա բավականին հաճախ է մեջբերում Կիլիկիայի նշանավոր պատմիչ Սմբատ Գունդստաբլին: Մեկ այլ տեղ, խոսելով Լևոն 6-րդի զահակալության տարիների մասին, վկայակոչում է իսպանացի պատմաբան Գիլ-Դավիթ Գոնսալեսին, որի պատմության մեջ տեղեկություններ են պահպանված Կիլիկիայի թագավորական տան վերջին ներկայացուցչի Մադրիդում գտնվելու մասին: Գրքում մեջբերված է նաև իսպանացի պատմաբան Գ. Բոֆարուլի աշխատությունում հրապարակված երկու նամակի բովանդակությունը, որոնց հեղինակն Արագոնի թագավոր Պետրոս 4-ն է: Նամակները գրված են 1380թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին: Նրանցից առաջինն ուղղված էր Եգիպտոսի սուլթանին, իսկ երկրորդն իր ծովակալին՝ Լևոն 6-ի ազատագրությունն արա-

¹ Նույն տեղում, էջ 294:

² Նույն տեղում, էջ 307:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ Նույն տեղում, էջ 311:

գացնելու համար: Հետաքրքրական է նաև հետևյալ քաղվածքը, որը Խուդաբաշյանը կատարել է Յուլիանա Ուրսինսկու՝ «Չարլզի պատմությունը» գրքից. «Հայոց թագավորը,- գրում էր հեղինակը,- երկար ժամանակ ապրելով Ֆրանսիայում, վարում էր բարոյական ու առաքինի, ազնիվ և քրիստոնյային վայել կյանք... Նրա թաղմանը ներկա էին թագաժառանգներ և բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ..... Շատերն էին սգում նրա մահը գնահատելով նրա առաքինի կյանքը»¹:

Խուդաբաշյանն առանձին ենթաբաժնով ներկայացնում է նաև հին Հայաստանի նշանավոր քաղաքները, անդրադառնում է դրանց հիմնադրման պատմությանը, տալիս է այդ քաղաքների մանրամասն նկարագրությունը:

19-րդ դարի հայագիտական գրականության մեջ մի հետաքրքիր միտում է նկատվում. հայոց պատմության ընդհանուր շարադրանքին զուգահեռ՝ անդրադարձ է կատարվում խոշորագույն տերություններում հայերի ծավալած գործունեությանը: Խուդաբաշյանի մոտ ևս հանգամանորեն ներկայացված է եվրոպական և ասիական երկրներում հայերի ծավալած գործունեությունը:

Մեր կարծիքով, որոշակի դրական միտումով հանդերձ, Խուդաբաշյանը գերազնահատում է վաճառականության դերը զաղութաբնակ հայության որոշ շերտերի հարաբերական բարեկեցության խնդրում: Նա, կարելի է ասել, ավելորդ ոգևորությամբ է մեջքերում Պար Մորերի² այն միտքը, թե «արևելքի բոլոր ժողովուրդներից և հնարավոր է, ողջ աշխարհի, հայերն ամենից ընդունակն են առևտրի մեջ»³: Եվ այնուհանդերձ, բաժինն ամբողջությամբ վերցրած, կարելի է հաջողված համարել, քանի որ իրականում ու ճշմարիտը գրքում գերակայում է: Ասենք, թեկուզ արևմտահայերի մասին բնութագրությունում. «իրենց նվիրելով հողագործությանը, արվեստին և արհեստներին, նրանք, միևնույն ժամանակ, իրենց ձեռքն են կենտրոնացրել Ասիական Թուրքիայի համարյա ողջ ցամաքային առևտուրը: Հայերի ձեռքում է կենտրոնացած նաև դրամական ողջ շրջանառությունը, դրամահատությունը և կառավարությանը ենթակա գործարանները: Կ. Պոլսի լավագույն ոսկերիչները, արծաթագործները, գեղագիրները, որմնադիրներն ու հյուսները մեծամասամբ հայեր են»⁴:

Մյուս կողմից, Խուդաբաշյանը չափից ավելի լավատես էր արևմտահայերի հետագա ճակատագրի խնդրում և շատերի նման, նա ևս - հավատում էր մեծ տերությունների միջամտությանը. «Կարելի է հուսալ,- գրում է նա,- որ եվրոպական տերությունների միահամուռ ուժերի շնորհիվ, կբարելավվի Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների ու հայերի դրությունը, և նրանք վերջապես դուրս կգան ներկայիս հոգևոր ու հասարակական անկումից»⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 383:

² Պար Մորերը «Ճանապարհորդություն Պարսկաստան, Հայաստան և Փոքր Ասիա» գրքի հեղինակն է:

³ Նույն տեղում, էջ 399:

⁴ Նույն տեղում, էջ 400:

⁵ Նույն տեղում:

Հայազգի հայազետն իր աշխատանքում, անշուշտ, կարևոր տեղ է հատկացնում հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը: Խուդաբաշյանը հստակ նշում է, որ իր այս ուսումնասիրության նպատակներից մեկն էլ հայ-ռուսական հարաբերությունների ու կապերի խորացմանը նպաստելն է. «Ռեժերի ներածին չափով, - գրում է նա, - ինչպես Ռուսաստանում ապրող հայերի, այնպես էլ ռուս ընթերցողների մեջ համագործակցությունը խորացնելու ցանկությունը պատճառ դարձավ այս գրքի լույսընծայման համար»¹: Շարադրանքում մի անվերապահ համակրանք կա դեպի Ռուսաստանը, և հեղինակը դա չի թաքցնում:

Ուստի, համեմատելով պարսկական և ռուսական տիրապետությունները, Խուդաբաշյանը գտնում է, որ 1828 թվականից սկսած զգալի փոփոխություններ կատարվեցին հայերի կյանքում. «Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելով, հայերն ապրեցին ավելի ապահով և բարեկեցիկ կյանքով: Այդ անվերապահ համակրանքն էլ, ի վերջո, հեղինակին բերում է որոշ ծայրահեղությունների: Այսպես, նա ակնհայտ չափազանցում է, երբ գրում է, թե «Ռուսաստանում հայերն օգտվում են ամենալայն իրավունքներից ու արտոնություններից: Նրանց կարելի է տեսնել քաղաքացիական կառավարման բոլոր բնագավառներում»²: Գրքում մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացված են հայ այն գործիչները, որոնք բարձր դիրքի են արժանացել ռուսական արքունիքում. Ղազար Զրիստափորով, Վասիլ Բեհրուքով, Մովսես Արղության-երկայնաբազուկ, Վալերիան Մադաթով, Ավան Յուզբաշի, Լազարյաններ, Հովհաննես Աբամելիք / հրետանու զենքերալ, դեկավարել է Պետերբուրգի և Կիևի զինանոցները/, զենքերալ Ղավիթ Ղեյսանով և Իվան Գասպարով /զադտնի խորհրդական/, Իվան Սումբատով /պետական խորհրդական/, Հովհաննես Մանուկ Բեյ /պետական խորհրդական/, Պավել Մելիքով³, Հովհաննես Ղեյսանով /Ղավիթ Ղեյսանովի որդին, զադտնի խորհրդական, Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձու/, զենքերալ-լեյտենանտ, Ղավիթ Հախվերդով, զենքերալ-մայոր Պավել Արապետով⁴, զենքերալ-մայոր Սկրտիչ Գալուստով /պետական խորհրդական/ և ուրիշներ⁵: Ինչպես նկատում ենք, Խուդաբաշյանի բերած անուններից ոչ բոլորն են հայտնի մեր պատմագիտությանը, և այդ առումով, նրա աշխատությունը որոշակի ճանաչողական արժեք ունի:

Խուդաբաշյանը հանգամանորեն անդրադարձել է նաև հայկական

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Վերջինիս է նվիրված Լազարյանների տպագրած «Տեղեկություններ Պավել Մելիքովի կյանքի մասին» գրքույկը, որում ներկայացված է զենքերալ-մայոր Պ.Մելիքովի կենսագրականը: Նրանում հայտնվում, որ նա եղել է մեծ բարերար և իր միջոցներով հայ մանուկների համար բացել է մի քանի մանկատներ:

⁴ Վերջինիս որդին՝ Ի.Պ. Արապետովը մուսուլման բարձր դիրքի է արժանացել ռուսական արքունիքում, եղել է տաբաթբային մախարաբի գրասենյակի տնօրենը. «խելացի մարդ, պաշտոնական փաստաթղթերի փորձառու խմագիր»- այսպիսի գնահատականի անդինպեցինք նրա մասին «Русская старина» ամսագրում. / 1880, հ.11, էջ 387/:

⁵ Նույն տեղում, էջ 404-405:

գաղթօջախներին, ներկայացրել նրանցում ապրող հայերի վիճակագրությունն ու զբաղմունքը: Հեղինակն, անշուշտ, իրավացի է, երբ գտնում է, թե հայերի գաղթն այս կամ այն երկիր կատարվել է հարկադրաբար, և որ. «Հայերը մշտապես պահպանել են կապվածությունը իրենց հայրենի օջախի նկատմամբ»¹: Այս ամենից հետո, սակայն, խուղաբաշյանը հետագայում, չարունակելով քննարկել հարցը, ընկնում է հակառակ ծայրահեղության մեջ և հարցին սխալ բացատրություն է տալիս: Նրա կարծիքով, հայերի գաղթին ընտելանալու գործում վճռական դեր է խաղացել քրիստոնեության ընդունումը. «Ժողովրդի բարոյական կեցությունը նույն ժամանակ էլ ուժեղ ձևափոխության ենթարկվեց... հայերը հետևելով քրիստոնեության եղբայրության օրենքին, հեշտությամբ դարձան կոսմոպոլիտ / - Հ.Հ./: Նրանք առանց դժվարության հեռացան իրենց ծննդավայրից... գտնելով, որ ավելի լավ էր հեռանալ հայրենիքից, քան պաշտպանվել հայրենի երկրում»²: Անշուշտ, խուղաբաշյանն այս հարցում խոցելի է:

Հայկական գաղթօջախների հարցում խուղաբաշյանի համակրանքը ևս անվերապահորեն ռուսահայ գաղթօջախի կողմն է: Նա գտնում է, որ եվրոպական երկրներում սփռված հայության համեմատ, Ռուսաստանում հաստատված հայությունն արժանացել է իրավաքաղաքական որոշակի արտոնությունների. «Ռուսաստանում ապրող հայերն են միայն, որ երջանիկ են, անձեռնամխելի, պահպանում են իրենց ազգությունն ու հավատը... Ռուսական կառավարությունը հայրական հոգատարություն է ցուցաբերում հայերի նկատմամբ՝ չխնայելով իր թոշակները, արտոնություններն ու ազնվականական կոչումները»³: Իհարկե, խուղաբաշյանին այստեղ հասկանալ կարելի է. գրել և մտածել է որպես ռուսական պետական պաշտոնյա, որպիսին ինքն էր: Սակայն դա չէ կարևորը: Պատմագիտության մեջ տարածված կարծիք է, թե փոքր ժողովուրդների նկատմամբ Ռուսաստանի ազատագրական առաքելությունը, առաջին հերթին, հիմնավորել են ռուսական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները: Համոզվածությամբ ենք ասում և որքանով նկատում ենք՝ ոչ միայն: «Ազատագրական առաքելության» տեսակետի ամենից ջերմ պաշտպանները, որքան էլ փաստ է, նաև հայ հեղինակներն էին: Հեռու չգնանք. «Այդ ժամանակից սկսած, - գրում է, օրինակ, խուղաբաշյանը, - Հայաստանի ճակատագիրն ամուր կերպով կապվեց Ռուսաստանի հետ և նրա բարերար հովանավարությամբ, հայերն այժմ լիովին վայելում են այն բարեկեցությունը, որին նրանք չէին կարող հասնել սեփական ջանքերի շնորհիվ և ոչ մի երկրում»⁴: Իր տեսակետը հավաստելու համար, խուղաբաշյանը վկայակոչում է հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հիշարժան դրվագները, առավելապես ընդգծելով, իհարկե, այդ պատմության շահեկան պահերը:

Այս առումով, ավելորդ չէ՝ նշել, որ խորհրդային տարիներին և հատ-

¹ Նույն տեղում, էջ 383:

² Նույն տեղում, էջ 383:

³ Նույն տեղում, էջ 394:

⁴ Նույն տեղում, էջ 412:

կապես ետպատերազմյան տասնամյակներում, հայ-ռուսական հարաբերությունների և Ռուսաստանի հայկական գաղթափնների պատմությամբ նվիրված փաստալից ու մանրախույզ բազմաթիվ ուսումնասիրություններն, իրենց հերթին, վկայում են խուղաբաշյանի այս հարցում ունեցած հայացքների ճշմարտացիությունը:

Խուղաբաշյանը գրքում հանգամանալից անդրադառնում է նաև հայկական մշակույթի հարցերին և ճշմարիտ մեկնաբանություններ է տալիս. «Քաղաքական ծանր ցնցումներն ու հեղաշրջումները,- գրում է նա,- որին ենթարկվեց հայոց պետությունն իր գոյության ժամանակաընթացքում, չկարողացան հայերի մեջ կոտրել ստեղծագործական տաղանդի ուժը և Հայաստանը բոլոր ժամանակներում ներկայանում է իր պատմիչներով, որոնք արժանի են գիտական աշխարհի լուրջ ուշադրությանը... Հին Ասիայի պատմության շատ հարցեր լրացվում են բացառապես նրանց շարադրանքների շնորհիվ»¹: Հեղինակը հատկապես բարձր է գնահատում Լազարյան, Ներսիսյան և Աղաբաբյան դպրոցների խաղացած դերն այդ խնդրում և հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի նշանավոր այդ կրթափնների գործունեությունը: Եվ ընդհանրապես, բնութագրելով հայոց մշակույթի օջախները, խուղաբաշյանն ընդգծում է հին ժամանակներից սկսած նրանց զարգացած լինելու հանգամանքը. «Խորը հնադարում, երբ դեռ Հռոմը մոր-մոր էր բարձրանում խրճիթներից,- գրում է նա,- լուսավորությունը և այնպիսի արվեստներ, ինչպիսիք էին ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը, Հայաստանում արդեն զգալի առաջընթաց էին ապրում: Հայոց երկրում լիովին են եղել ցորենը, գարին, վուշը, բրինձը, գինին, զարգացած էր անասնապահությունը»²:

Խուղաբաշյանը հայկական մշակույթի անմախաղեպ զարգացումը, անտարակույս, կապում է հայոց գրերի գյուտի հետ. «Մեսրոպ Մաշտոցի վերադարձից հետո,- գրում է նա,- Մահակ Պարթևի գլխավորությամբ Հայաստանում կազմավորվեց գիտական ընկերություն: Այդ ընկերությունը թարգմանեց Աստվածաշունչը: Փիլիսոփայական, բնագիտական, կենսագրական և պատմական բնույթի բազմաթիվ գործեր թարգմանվեցին հունարենից, լատիներենից և այլ լեզուներից: Այսպիսով, հինգերորդ դարը դարձավ հայոց մշակույթի ոսկե դարը»³:

Խուղաբաշյանը հայագիտության մեջ մի կարևոր նորամուծություն էլ ունի: Ի տարբերություն դարաշրջանի հայագետների, որոնք հայոց պատմության ընդհանուր շարադրանքում բավականին համառոտ են անդրադարձել հայ եկեղեցու պատմությանը, նա առաջինը ռուս ընթերցողին հանգամանորեն ներկայացրեց հայ եկեղեցու ամբողջական պատմությունը, Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև իր օրերը: Ընդ որում, հայ եկեղեցու պատմությանը հեղինակն անդրադառնում է ոչ թե առանձին դրվագներով, այլ հարցը ներկայացնում է ամբողջական ձևով:

¹ Նույն տեղում, էջ II:

² Նույն տեղում, էջ 285:

³ Նույն տեղում, էջ 304:

Խուղաբաշյանն իրավացիորեն հայ եկեղեցու պատմությունը դիտում է որպես «ազգի պատմությունն ամբողջացնող կարևոր բաղադրամաս»¹: Բարձր գնահատելով հավատի համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը՝ նա գրում է. «Չնայած Չայաստանը մշտապես ստիպված է եղել զիջել Արևելքի նվաճողների զենքի ուժին և կորցնել իր անկախությունը, սակայն հայը երբեք չի կորցրել իր հավատն ու աստվածապաշտությունը: Որոշ ժամանակով միայն խոնարհելով իր գլուխը հաղթողների առջև, նույն ժամանակ էլ հայը վերականգնել է իր անկախությունը և ավելի հաստատուն դարձել իր հավատի մեջ»²: Հեղինակը գտնում է, որ մինչև քրիստոնեության ընդունումը, հայերն առավելապես կապված են եղել Պարսկաստանի հետ, սակայն քրիստոնեության ընդունումը փոփոխություն առաջ բերեց հայերի քաղաքական կողմնորոշման հարցում և նրանք հակվեցին դեպի Բյուզանդիան: «Այդ պահից սկսած,- գրում է նա,- պարսից տիրակալները բազմիցս փորձեցին հայերին ետ պահել իրենց հավատքից, սակայն ապարդյուն»³:

Խուղաբաշյանը հայ ժողովրդին դասում է աշխարհի կրոնասեր ժողովուրդների շարքը և հաստատում, որ ոչինչ չի կարողացել նրան ետ պահել իր հավատից. «Գաղթերը, պատերազմներն ու հալածանքները և ամեն տեսակ չարչարանքները,- գրում է նա,- բազմիցս ճնշել են հայ ժողովրդին, սակայն ո՛չ ճակատագրի փոփոխությունները և ոչ էլ նոր ժողովուրդների հետ մերձեցումը, չեն ազդել հայերի՝ կրոնի հանդեպ ունեցած նվիրվածության վրա... Ռե՛ր էլ որ գտնվել են հայերը, նրանք մշտապես կապված են եղել իրենց նախնիների հավատի հետ և ամենուրեք պահպանել են հայ եկեղեցու սովորույթներն ու ավանդույթները»⁴: Հանգամանորեն ներկայացնելով հայ եկեղեցու պատմության մանրամասները, Խուղաբաշյանը այստեղ էլ չի մոռանում գովեստի խոսքեր ուղղել ռուսաց կայսրությանը. «Հայ ժողովուրդը և հոգևորականությունը մշտապես ենթարկվել են մի կողմից Պարսկաստանի, մյուս կողմից Թուրքիայի հալածանքներին... Անհավատների դեմ պայքարում հայերի միակ պաշտպանը Ռուսաստանն էր»⁵:

Խուղաբաշյանի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը բավականին հարուստ է: Աշխատության ներածականում նա բարեխղճորեն նշում է այն աղբյուրներն ու գրականությունը, որոնցից օգտվել է: Այսպես, աշխարհագրական բաժինը Խուղաբաշյանը շարադրել է Փարիզի Արևելյան ակադեմիայի անդամ Գ.Բորեյի «Արմենիա» աշխատության հիման վրա. «Այդ շարադրանքը,- գրում է նա,- ունի այն արժանիքը, որ նրա հեղինակը չխորանալով մանրուքների մեջ, կանգ է առել կարևոր իրողությունների վրա և դրանք նկարագրում է բացառապես այն կողմերով, որոնք առավել կարող են հետաքրքրել մեծաքանակ ընթերցողներին»⁶: Խուղաբաշյանը, միաժամանակ, զգուշացնում է, որ ինքն ամեն ինչ չէ, որ ճշմարիտի տեղ է ընդունել և չի

¹ Նույն տեղում, էջ VI:

² Նույն տեղում, էջ 76:

³ Նույն տեղում, էջ 384:

⁴ Նույն տեղում, էջ 127:

⁵ Նույն տեղում, էջ 130:

⁶ Նույն տեղում, էջ IV-V:

սահմանափակվել միայն պարզ թարգմանությամբ, այլ կարդացել է այնտեղ նշված աղբյուրները, անհրաժեշտ ուղղումներ կատարել տեքստում, ճշգրտել հատկապես հայկական անուններն ու տեղանունները:

Ուսումնասիրության պատմական մասը խուղաբաշյանը շարադրել է գլխավորապես հայկական աղբյուրների հիման վրա: Սակայն հեղինակը չի սահմանափակվել միայն հայ պատմիչների շարադրանքով և որպես «լրացուցիչ գրականություն»,- ինչպես ինքն է նշում,- օգտվել է իր ժամանակի ռուսական մամուլի հրապարակումներից», որոնցից նա բազում քաղվածքներ է կատարել: Խուղաբաշյանն աղբյուրների ցանկում նշում է նաև Փարիզում լույս տեսած Շահնազարյանի «Հայաստանի պատմության ուրվագծեր» աշխատությունը, որը, սակայն, հեղինակն օգտագործել է որոշ վերապահումներով: Գրքում լայն քննարկման է արժանացել նաև ֆրանսիացի հայագետ Սեն-Սարտենի «Հիշատակարան Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» աշխատությունը: Վերջինիս մասին խուղաբաշյանը գովեստով է խոսում՝ նշելով, որ այդ աշխատությունն ավելի է համապատասխանում իր հավակնություններին:

Ուսումնասիրության գրականության բաժնի համար գլխավոր աղբյուր է ծառայել հայտնի մխիթարյան, Սուքիաս Սոմայանի «Հայ գրականության պատմության ուրվագծեր» աշխատությունը, որը հրատարակվել էր 1829թ. իտալերեն լեզվով Վենետիկում: Ընդհանրապես, չի կարելի մեղադրել հեղինակին՝ աշխատանքում արժարժված այս կամ այն հարցի անկատարության մեջ, քանի որ, ինչպես ինքն է գրում ներածականում, արել է այն, ինչը հասանելի է եղել իր ուժերին¹:

Խուղաբաշյանի գրքի երրորդ բաժինը թեպետ կրում է «Հայոց լեզվի մասին» խորագիրը, սակայն ամբողջովին նվիրված է հայոց պատմությանն ու հայ գրականությանը: Հայագիտական առումով, այն ևս կարելի է հաջողված համարել: Սկզբում խուղաբաշյանն ակսոսանք է հայտնում, որ քրիստոնեության ընդունումն իր հետ բերեց նաև բացասական հետևանքներ. «ոչնչացվեցին հեթանոսական մշակույթի բարձրարժեք մոուլներ: Այդ պատճառով է, որ մեզ հայտնի են միայն քրիստոնեական Հայաստանի մշակութային արժեքները»²: Խուղաբաշյանն այդ հանգամանքով է բացատրում նաև այն փաստը, որ Հայաստանի հին շրջանի պատմությունն ուսումնասիրելիս, ինքն ստիպված է եղել դիմելու նաև օտար պատմիչներին: Ուստի, մի ամբողջ բաժին նվիրել է օտարագրի այն պատմաբանների աշխատությունների քննարկմանը, որոնք անդրադարձել են հայոց պատմությանը: Հեղինակը հիշատակում է վերջին չորս հարյուրամյակներում հրապարակված հայագիտական նշանավոր հրատարակությունները: Հայ գրականությանը նվիրված բաժնում նա հանգամանորեն ներկայացնում է նաև հայ մշակույթի երաժշտավորներին՝ Սեսրոպ Մաշտոցից ու Խորենացուց սկսած՝ մինչև Մխիթարյաններ, Սիքայել Զամչյան... և այսպես, մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Ավարտելով Ալ. Խուղաբաշյանի գրքի մասին մեր ասելիքը, հարկ

¹ Նույն տեղում, էջ VIII:

² Նույն տեղում, էջ 417:

ենք համարում շոշափել մի կարևոր հարց ևս: Պատմագիտության և բանասիրության մեջ, խուղաբաշյանի գրքի առնչությամբ հաճախ թմբկահարվել է Միքայել Նալբանդյանի կրքոտ գրախոսականը: Ուսումնասիրողներից ումանք, առանց հիմնավոր ծանոթանալու խուղաբաշյանի գրքի բովանդակությանը, տիրապետող գաղափարախոսության միտումներին ընդառաջ, անվերապահորեն հաստատել են հեղափոխական-դեմոկրատի տեսակետներն ու կարծիքները: Գիրքը քննելու ժամանակ մենք այս հարցին մտաջածին չանդրադարձանք, քանի որ մեր ուսումնասիրողներից, թերևս, քչերը գիտեն, որ Միքայել Նալբանդյանի այդ քննադատությունը վերաբերում է միայն խուղաբաշյանի եկեղեցու պատմությանը նվիրված բաժնին: Խնդրի մեջ հստակություն մտցնելու, և որ ամենից կարևորն է, ճշմարտությունն ասելու մղումով էլ, թերևս, սկսենք Նալբանդյանի դիտողություններից. «Երբ առաջին անգամ երևեցավ պ. խուղաբաշյի գիրքը,- գրում է նա,- մենք հարկադրվեցանք կարդալ նորան ակամա, ակամա կարդում էինք, հառաջուց ճանաչած լինելով պարոնի թե հայագիտության և թե այլ բաների մասին ունեցած տեղեկության չափը: Եվ մեր ընթերցանության հետևանքը հաստատեց մեզ, որ իրավունք ունեինք չկարդալու հոժարությամբ և ակոխականքով մի այդպիսի գրված»¹:

Նալբանդյանն այնուհետև շարունակում է. «Ավելորդ է նաև ընդդեմ զինվորվի մի աշխատության, որ յուր չնչին կարծիքները ևս այս կամ այն տեղից /օրագրերից և լրագրերից/ մուրացած տեղեկությունքը և հայացքը հաստատելու համար, աղճատում էր պատմական իրողությունքը և զրպարտում էր այնպիսի մարդիկ մեր երևելի հայրապետներից, որոնց և ոչ կոշիկների խրացը արժանի էր լուծանել»²: Եվ ապա՝ «Բայց ինչպես չբողոքենք այն զրպարտությունների ընդդեմ, որ պարոնը ժողովում է մեր երանելի և սուրբ նախահարց գլխին, որպիսիք էին սուրբ Պարթևը, սուրբ Մովսես խորենացին և սուրբ Ներսես Շնորհալիմ³- չենք կարծում,- շարունակում է իր միտքը Ս.- Նալբանդյանը,- թե պ. խուղաբաշյի ցանկությունը եղած լինի ընկնել հայ մատենագիրների կարգը, եթե այդպես լիներ, ապա նորա աշխատությունքը պիտի լինեին հայերեն և հարկավորապես այլ կերպարանքով և այլ ոգով. թողնում ենք, որ ներկայումս մի փոքր ավելի բան հարկավոր է հայ մատենագրին, քան թե ուներ պ. խուղաբաշյը»⁴:

Եվ վերջապես, Նալբանդյանի վերջին լուրջ դիտողությունը. «մի գործ, որ հառաջաբանից մինչև վերջը պատկերացնում է մի անկարգություն, մի զարհուրելի քաոս, որպիսի հազիվ թե եղած է տիեզերքի արարչագործութենից հառաջ: Շատ ենք ցավում, որ իբրև հիշատակագիր, մի փոքր մերկանդամ հարկադրվեցանք ցույց տալ պ. խուղաբաշյին ճշմարտության երեսը, գուցե թերևս դղողելով նորա սեփական կարծիքը յուր /օգտակար անվա-

¹ Տես՝ Միքայել Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ.3, Երևան, 1982, էջ 204:

² Նույն տեղում, էջ 204-205:

³ Նույն տեղում, էջ 207:

⁴ Նույն տեղում, էջ 205:

նած/ գործի մասին»¹:

Անտարակույս, 19-րդ դարի յուրաքանչյուր հայագիտական գործ, սկսած Գլինկայից, Արզանովներից և վերջացրած Խուդաբաշյանով և մյուսներով, բոլորի գործերն էլ, առանց բացառության, պատմական դեպքերի ու դեմքերի նկարագրության ու գնահատության հարցում, խոցելի տեղեր ունեն: Սակայն այս ամենով հանդերձ՝ անդրադառնալ, գրքեր գրել և օտարներին ծանոթացնել հայոց պատմությունը, նրա առանձնահատկություններն ու ներդրումները, և այն էլ 19-րդ դարի կեսերին, երբ դեռ նոր-նոր էր բարձրանում հայոց տունը, ուստի մոռացված ու բզկտրված Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին ծայր բարձրացնելը, անշուշտ, պետք է գնահատել: Սա՝ մեր կարծիքն է: Եվ ով կմտածեր, որ ռուս ռազմական պատմաբան Նիկոլայ Դուբրովինն իր ուսումնասիրությունների համար քաղվածքներ կընտրեր մի գրքից /խոսքը Жизнь Артемия Араратского, урожанца селения Вагаршапат...СПб, 1813, գրքի մասին է-Յ.Գ./, որը չէինք ասի, թե մեր պատմաբանների կողմից առանձնակի ուշադրության է արժանացել²: Հասկանալի է, որ հարցն առաջին հերթին նրա ռուսերեն թարգմանության մեջ է, եթե ոչ միայն:

Անշուշտ, իր քննադատական դիտողություններում Սիքայել Նալբանդյանն անկեղծ էր, սակայն լիովին արդարացի էր, թե՛ ոչ, այլ հարց է: Ուստի, մերօրյա ժողովրդավարության և բացախոսության ժամանակաշրջանում, 19-րդ դարի ռուս և հայ հեղափոխական գործիչների արմատական դատողությունները, պատմաբանների կողմից իրավացիորեն պետք է վերապահությամբ ընդունվեն: Ասենք, հենց նույն Սիքայել Նալբանդյանի բացասական կարծիքը Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազովսկու մասին և այլն³:

Չպետք է մոռանալ նաև, որ Խուդաբաշյանները, Արզանովներն ու Գլինկաները ժամանակի շառավղից դուրս չէին կարող լինել և պետք է գրեին այն նյութը, որը հնարավոր կլիներ անցկացնել ցարական դաժան գրաքննության պայմաններում: Մյուս կողմից, եթե ժամանակի հայագիտական գործերին նայենք Նալբանդյանի սոցիալական ծայրահեղ խստապահանջության տեսանկյունից, ապա այդ պահանջներին չեն կարող բավարարել վերոհիշյալ գրեթե բոլոր հեղինակները:

Այնուհանդերձ, հետևենք, մի կողմից՝ Նալբանդյանի քննադատականներին, մյուս կողմից, նույն հարցերի առնչությամբ Խուդաբաշյանի շարադրանքին: Այսպես, Նալբանդյանը գրքի հեղինակին մեղադրում է նրանում, որ հաճախ բացասական կարծիք է հայտնել «ժողովրդի համար սրբություն դարձած կաթողիկոսների մասին»: Ուշադրությամբ ընթերցելով Խուդաբաշյանի գործը, մենք այդպես էլ այդ կաթողիկոսների մասին բացասական կարծիքի չհանդիպեցինք: Ակսեսնք, հենց Ներսես Շնորհալուց, որին Նալբանդյանը հաճախակի է հիշատակում իր քննադատականում: Ներսես կաթողիկոսի գործունեությանը Խուդաբաշյանն անդրադառնում է Հռոմկլայի

¹ Նույն տեղում, էջ 219-220:

² Шу' Военный сворник, 1874, т.156, с.159.

³ Տես՝ Վ. Ա. Միքայելյան, Դժիմահայոց պատմություն, Երևան, 1989, էջ 302-336:

ժողովի կապակցությամբ, որտեղ ինչպես հայտնի է, դրվել էր հունական եկեղեցու հետ միության հարցը: Հեղինակը մանրամասն ու հանգամանորեն /էջ 216-279/ անդրադառնում է ժողովին նախորդած և հետագա դեպքերին, թե ինչպիսի միջոցների էր դիմում կայսրությունը՝ Ներսեսին հունական եկեղեցին թեքելու համար: Այս ամենից հետո, խուղաբաշյանը գրում է. «Մինչդեռ, երբ նորից վերսկսվեցին հոգևոր ժողովի նիստերը, Ներսեսը չէր դադարում պաշտպանել հայոց եկեղեցու դավանանքը ավելի մեծ համառությամբ, և ոչինչ չէր ուզում որոշել ինքնուրույն՝ հետաձգելով բոլոր քննարկումները մինչև նախատեսվող հոգևոր մեծ ժողովը»¹: Իսկ Նալբանդյանը գրում է, թե՝ «յուր ներկա աշխատության մեջ /խուղաբաշյանը- Յ.Յ./ նկարագրում է Ներսես Շնորհալուն, որպես մի երկդիմի մարդ, յուր ազգը խաբող, հունական օգուտը պաշտող և ավելի հույն քան թե հայ»²: Եվ այդ այն պարագայում, երբ Շնորհալուն մասին խուղաբաշյանի մոտ կարդում ենք. «Հայ ժողովրդի կողմից Ներսես Կլայեցին իր բնութագրի և ստեղծագործականության համար կոչվեց Շնորհալի, այսինքն՝ բարերար և իր սրբացած կյանքի համար դասվեց հայոց եկեղեցու սրբերի շարքը Հայաստանը նրանով կորցրեց իր երկրորդ Լուսավորչին»³: Ուստի, դժվար է համաձայնել Նալբանդյանի այն բնութագրի հետ, որը վերագրում է խուղաբաշյանին Ներսես Շնորհալու հարցում:

Խուղաբաշյանը միևնույն վերաբերմունքն է դրսևորել նաև մյուս կաթողիկոսների հարցում: Այս քաղվածքը Ներսես Աշտարակեցուն նվիրված հատվածից է. «Ներսեսը,- գրում է նա,- Կովկասը թողեց 1828 թվականին: Սակայն նրա սխրանքների հիշողությունը, եկեղեցու և ժողովրդի համար կատարած գործերն անմոռաց կերպով ապրում էին նրա հայրենակիցների սրտերում: Ողջ հայ ժողովուրդը միաձայն հաստատում էր, որ քանի կենդանի է Ներսեսը, չկա ուրիշ մեկը, որը կարող է նրան փոխարինել»⁴: Այստեղ էլ մեր ընթերցողի ուշադրությունը պիտի շեղենք: Շեղումն էլ, մեր կարծիքով, անհավան չէ. մատենադարանում Լազարյանների արխիվն ուսումնասիրելիս, մեր ուշադրությունը գրավեց ռուսական «Сынъ отечества» թերթում զետեղված մի հոդված՝ «Правда вѣспристрастнаго Армянина о второй части послѣдняго сочиненія А.Н.Муравьева §Грузія и Армения» վերնագրով: Տողատակում մեր ուշադրությունը գրավեց արված հետևյալ ժանոթագրությունը. «Сынъ отечества»-ն իր ընթերցողներին արդեն ժանոթացրել է այս հետաքրքիր հրատարակության մասին: Սակայն աշխատության մասին անկողմնակալ ու արդարացի գնահատական կարող է տալ միայն մի մարդ, որն, իրավմամբ, ընդունված է մեզանում և իրապես տիրապետում է հայ եկեղեցու պատմությանը. այդ հարցում նա հեղինակություն է: Խոսքը Ալեքսանդր Մակարևիչ Խուղաբաշյանի մասին է /ընդգծումը մերն է՝ Յ.Յ./: Նրա «Историческіе памятники вероученія Армянской церкви» գիրքն իր ժամանակին հրատարակվել էր՝ պարզաբանելու և ուղղելու մեզանում հարցի մասին եղած սխալ պատկերա-

¹ Տե՛ս՝ Մ.Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ.3, էջ 217:

² Նույն տեղում, էջ 246:

³ Տե՛ս Խուլաբաշև Ա., նշված աշխատությունը, էջ 220,252:

⁴ Նույն տեղում, էջ 171-172:

ցումները: Ձեր ուշադրությանը ներկայացվող այս քննադատական գրախոսականը, կարծում ենք, օգտակար կլինի գրքի հեղինակի համար»¹ Ճանութագրությունն ստորագրել էր թերթի խմբագիրը:

Հարկ չհամարելով անդրադառնալ գրեթե 11 էջի հասնող այս գրախոսականի բուն նյութին, ուղղակի հաստատենք, որ Խուդաբաշյանը մեկ առ մեկ մանրամասնում ու բացատրություններ է տալիս Ա. Սուրամյովի գրքում հայ եկեղեցուն վերաբերող վրիպումներն ու սխալները, ներկայացնում ու բնութագրում է մեր եկեղեցու ծիսակարգն ու արարողությունները: Ուրեմն ի՞նչ է ստացվում. ռուսական հեղինակավոր թերթը տպագրում է հայ եկեղեցու պատմությանը քաջատեղյակ մարդու 11 էջանոց կարծիքը, իսկ ահա Նալբանդյանի կարծիքով, Խուդաբաշյանը գլխիվայր է ներկայացրել հայ եկեղեցու պատմությունը: Կարծում ենք, այստեղ ևս մեկնաբանելու կարիքը չկա: Չենք մեկնաբանում նաև Խուդաբաշյանի գրքից բերված քաղվածքների առկայությունը, որին մենք հանդիպեցինք ռուս պատմաբան Վիկտոր Աբազայի «Հայոց պատմությունում»²:

Համաձայնվել չի կարելի նաև Ս. Նալբանդյանի քննադատական մյուս դրույթների հետ, երբ նա Խուդաբաշյանի աշխատանքը համարում է պարբերականներից քաղված, փաստերն աղավաղած քառասյին մի գործ: Այստեղ ևս կցանկանայինք մի կարևոր հավելում կատարել: Հրապարակի վրա եղած գրականության մեջ, մասնավորապես բանասիրական գիտությունների դոկտոր է. Հակոբյանի «Հայագիտությունը Ռուսաստանում /բանասիրության հարցեր/» արժեքավոր աշխատության մեջ, հեղինակը քննելով այս հարցը, գրում է. «Խուդաբաշյանի գիրքը պատմական տեսակետից կարելի է, այդպիսով /այսինքն՝ քանի որ Ս. Նալբանդյանը «ջախջախել» է՝ Հ.Հ./ համարել անհաջող», չնայած, նա վերապահություն է անում՝ նշելով, որ այդ քննադատության մեծ մասն իրենց բնույթով, իր թեմային չեն վերաբերում»:

Արդարև, է. Հակոբյանի ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է հարցի պատմագիտական կողմի քննարկումը: Եվ այնուհանդերձ, Նալբանդյանի քննադատությունը չի խանգարել է. Հակոբյանին, ջանադրաբար հետազոտելու և քննարկելու Խուդաբաշյանի աշխատության հայ գրականությանը նվիրված բաժինը և եթե ոչ ուղղակի, ապա զոնե անուղղակի, մեզ հասկացնել է տալիս, որ գրքի այս բաժինը, համենայն դեպս, անհաջող չէ. «Խուդաբաշյանի գրքի վերջին բաժնի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար, - գրում է նա, - պետք է ասել, որ թեպետ երկրորդ և երրորդ շրջանների հեղինակների թվարկումը նա փոխառել է Ս. Սոմայանից և Ս. Նազարյանից... սակայն Խուդաբաշյանը դրանք լրացրել է նոր բնութագրություններով»⁴: Շարունակենք մեջբերել է.Հակոբյանին.«Եվ, իհարկե, Խուդաբաշյանը չի փորձել արատավորել Խորենացու բարի անունը, ինչպես այն ներկայաց-

¹ Լազարյանների արխիվ, քրթ. 110, վավ. 9:

² Shu՝ B.A.Аваза, История Армении, СІІв, 1888, с.120:

³ Shu՝ Э.А.Акопян, Арменоведение в России, Ереван, 1988, с.111-112.

⁴ Նույն տեղում, էջ 112-113:

րել է Մ. Նալբանդյանը՝ միակողմանիորեն մեկնաբանելով «ոյուրահավատ» բառը որպես «թեթևամիտ» /ընդգծումը մերն է Չ.Գ./: Մինչդեռ, - շարունակում է Հակոբյանը,- Խորենացուն Խուդաբաշյանը համարել է հռչակավոր պատմաբան, «գրականության և քերականության հայր»¹: Հիմա՝ մեջբերենք Խուդաբաշյանին. «Չի կարելի վիճարկել, թե Խորենացու շարադրանքում նկատելի է տեղեկությունների գնահատման անբավարարություն, որոնք նա քաղել է տարբեր աղբյուրներից: Բայց քանի նա մոտենում էր իր ժամանակին, այնքան ավելի է նրա պատմությունը ձեռք բերում արժանավորության նշանակություն.... Խորենացու շարադրանքի պարզությունն ու անկեղծությունը վկայում են, որ միայն ճշմարտության նկատմամբ սերն է դեկավարել նրա գրչին... Առավել ևս նշանակություն պետք է ունենա նրա պատմությունը, քանի որ հնադարյան շատ պատմական հուշարձանների մասին մենք իմանում ենք միայն նրա շարադրանքից... Համաշխարհային պատմությունը կարող է թանկարժեք տեղեկություններ քաղել Մովսես Խորենացուց՝ հին Ասորեստանի, Պարսկաստանի, հռոմեացիների և հույների մասին, որոնք մենք ապարդյուն որոնում ենք մյուս պատմիչների մոտ»²: Ավելին, էլ ի՞նչ պետք է գրեր Խուդաբաշյանը կամ ասվածում ո՞րն է սխալը: Այնպես որ, քննադատել Խուդաբաշյանին՝ աղբյուրների և փաստերի խեղաթյուրման մեջ, մեղմ ասած, արդարացի չէ:

Եվ վերջապես, Խուդաբաշյանի մասին Նալբանդյանը դրական կարծիք էլ է հայտնել. «1838թ Մոսկվայում հրատարակված հայ-ռուսական բառարանի հեղինակ Ալ. Խուդաբաշյանն իր աշխատանքով օգնել և օգնում է շատ թարգմանիչների, որոնք հաստատուն գիտելիքներ չունեն հայոց և ռուսաց լեզուների իմացության մեջ, հատկապես այն օգտակար է ռուսների համար, որոնք ցանկանում են հայերեն սովորել»³:

Ուստի, ժամանակը չէ՞, որ Ալ. Խուդաբաշյանն իր արժանի տեղն ունենա 19-րդ դարի հայագետների շարքում, իսկ նրա աշխատությունն՝ արժանապատմագիտության ու շարադրության ու գնահատականին:

¹ Նույն տեղում, էջ 112-113:

² Տես՝ Ալ. Худабашев, նշված աշխատությունը, էջ 437:

³ Տես՝ М. Налбандян, Избранные философские и общественно-политические произведения, М., 1954, с.350: